

Irodalom

Arendt, Hannah (2000): *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról.* Osiris, Budapest.
 Aronson, Elliot (2008): *A társas lény.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Mérei Ferenc (1947): *Az együttes élmény.* Officina, Budapest.

Reicher, Stephen – Haslam, S. Alexander (2006): Rethinking the psychology of tyranny: The BBC prison study. *British Journal of Social Psychology*, 45. 1–45.

Erős Ferenc

MTA, Pszichológiai Intézet –
 PTE, BTK, Szociálpszichológiai Tanszék

Lélek és város

Az embernek vannak városai, csak az embernek vannak városai, de a városoknak is van emberük – szerzőjük, feltalálójuk, létrehozójuk.

Mi lenne Dublin Joyce nélkül? Berlin Döblin nélkül? Bécs Musil nélkül? Párizs Proust nélkül? Paterson William Carlos Williams nélkül? New York Dos Passos, Auster, Bret Easton Ellis nélkül? És immár: Heller Ágnes nélkül? Avagy Joyce Dublin nélkül, Döblin Berlin nélkül – és Heller Ágnes New York nélkül? Mi találjuk föl a világot, vagy a világ talál föl bennünket? És a városok? Ők minket, vagy mi őket? Ott vannak a városok, vagy itt? Odakint vagy idebent? Megírta már valaki a városok episztemológiáját? Hát etikáját?

Richard Sennett *Flesh and Stone (Test és kő)* című könyvében a test és a város kapcsolatát tárja föl a nyugati civilizációban. Heller Ágnes lélekkel tölti föl, a saját lelkével, a kővárost. A városoknak szaguk, hangulatuk, színük, emberi testjei és lelkei vannak: de van-e etikájuk? Létrejöttükben és változásaikban a geográfia, az éghajlat, a gazdaság, a folyók vagy inkább az emberek a főszereplők? Állítólag Hannibál azt mondta, „vagy találunk utat, vagy csinálunk egyet”; a modern ember pedig mintha azt mondaná, vagy találunk várost, vagy csinálunk egyet.

Talán nincs még egy város a világon, mely oly módon és abban a mértékben megcsinálható, létrehozható volna individuálisan, mint New York. A formális demokrácia, a kategorikus imperatívusz (Nietzsche félreértése, hogy kegyetlenség-szaga volna), a tudatlanság fátyla, azaz az individualitás, a felelősség, a szabadság par excellence városa. Heller Ágnes könyve, a *New York-nosztalgia*, e metropolisz megalkotásának személyes dokumentációja, a magáé, olvasói számára is, nem készárúként, hanem formai mintaként: csináld meg Te is a magad városát, ha nincs még,

akkor azért, ha van már, akkor kreáld újra. Ezt javasolja számtalanszor könyvében olvasóinak: csináld meg a magad filozófiáját, alkossd meg magadat. Heller Ágnes – vagy newyorkiasan Agnes Heller – soha nem akartja meggyőzni olvasóit: gondolatait, életét fogalmazza meg, és ha valamit sugall műveiben, akkor elsősorban azt, hogy fogalmazd meg te is gondolataidat, életedet. A filozófia feltalálása óta állítják filozófusok, hogy a meg nem gondolt élet, a meg nem fogalmazott élet nem élet, legalábbis nem olyan élet, melyet érdemes élni. A megfogalmazatlanság valójában oda illő fogalomnélküliség, megfogatlanság – megragadott-talanság. Ha a filozófiát fogalomelemzésnek is tekinthetjük, akkor egészen bizonyosan ebben az értelemben tehetjük ezt – és abban, amit már a régi görögök is állítottak: az emberi élet teljessége önmagunk józan, magunknál levő állapotú megragadása, a lehetséges teljes jelenlét.

Persze a filozófia ennél több: filozófusok állítják, a filozófia minden, legalábbis számukra minden, olyannyira, hogy a filozófus Heller Ágnes New York-i barátai is mind filozófusok vagy filozófusvénájuk.

A filozófus nem ismeri az unalmat, ami számára a meg nem gondolt gondolkodás önismétlése (bár New Yorkban a nem-filozófusok is ritkán unatkoznak): „Az unalmas emberek jelenléte alig vállalható teher, főleg, ha beszélnek hozzám”, ezért aztán „[k]ívétel nélkül minden barátom vagy filozófus, vagy legalább valamilyen köze van a filozófiához” – írja. Ez nem a gondolkodó gögje, hanem öntörvényéből fakadó kényszere: nem tud, nem képes nemgondolkodókkal hosszabb ideig együtt lenni, az együtt gondolkodás, a fogalmi megragadás (és elemzés) életeleme, a szümpozion-szerű együttlét a barátság általa preferált közege, ahogy Heller Ágnesnek e valójában barátságairól és barátairól írt könyvéből megtudjuk. Egyébként is, hangsúlyozza, „[h]a azt mondanám, hogy a filozófia ’az élettem szerelme’, akkor igazat mondanék meg nem is. Igazat, mert sosem csapott be, nem csalódtam benne, minthogy érzéseimet mindig viszonozta, legalábbis én így éreztem. De nem igaz, mert csak másik embert, csak más embereket lehet szeretni.” Heller Ágnes

filozófus volt New Yorkban, és létrehozta a filozófus New Yorkját, miközben felismerte, hogy mennyire filozófiai város ez: tele barátaival, filozófusokkal és a New York-iakkal, akikről egy bizonyos értelemben kiderül (mint mindjárt rámutatok), hogy legtöbben filozófusok.

De mit is tudunk, mit is tudhatunk meg ebből a könyvből? Megismerhetjük, természetesen, az egyik legjelentősebb kortárs gondolkodó New Yorkját. Nem New

Yorkot, mely a legutóbbi időkig – mielőtt Londonnak visszaadta volna a stafétabotot – a világ pénzügyi fővárosa volt, és nem is a mesés gazdagságú és elképesztő nyomort is produkáló óriásvárost, hanem azokat a városrészeket, amelyeket Heller Ágnes magáévá tett, elsajátított. Azt a várost, amelyet megalkotott, és amely ezáltal az övé lett. Általa megismerhetjük azt az új személyiséget vagy személyiség-lehetőséget, amely nem egyetlen személyiség, vagy legalábbis nem csak egyetlen személyiség. Azt az új, alkotó, kreatív individu-

mot, amelyet a filozófia, a felvilágosodás, a nyugati demokratikus alkotmányok és technológia, és legelőször konkrétan az amerikai alkotmány lehetővé tett: az önmagát többesként megalkotó személyiség létrejöttét anélkül, hogy ezt rendellenességnek kellene tartanunk: a többes személyiség nem rendetlenség (disorder), hanem lehetőség. A modern demokratikus alkotmányok, néhány formális játékszabály betartását kérve, megadják a lehetőséget, hogy annyi és olyan életmódot, életstílust alakítsunk ki és éljünk meg,

amennyit és amilyent csak akarunk, vagy legalábbis amennyire lehetőségünk van.

A modern előtti társadalmakban is lehetséges volt, hogy egyetlen ember több szerepet játsszon, több személyiségréteget (professzionális, családi, esztétikai, etikai, stb.) alakítson ki, ám csak a modern formális demokráciák tették lehetővé, hogy akár térben és időben egy helyen és egyszerre, akár a tér- és idődimenziókat, műfajokat változtatva (itt-most, itt-máskor,

A filozófiai narrátor valahol a szépiró és a filozófiai író közt helyezkedik el: filozófiai szöveget ír, de úgy, mintha szépirodalmat írna. A morálfilozófia például Heller Ágnesnél nem tézisek gyűjteménye, hanem a jó ember leírása, életének elbeszélése. A narratívákban leírható többszörös identitás azonban nem jelent morális pluralitást, pusztán több nyelven való leírhatóságot és több kultúrában vagy több diszciplínában megalkotható azonosságot, ahol éppen a morális azonosság biztosítja, hogy mindvégig ugyanazt a tulajdonnevet viseljük.

ott-most, ott-máskor, kulturális, nyelvi, szociológiai genre-ok) több személyiséget alakítsunk ki magunknak. E személyiségek közt átfedések vannak, lehetnek, természetesen, hiszen a tulajdonnevünk például változatlan, de minden más változhat. Ahogy Richard Rorty mondja, lehetővé vált, hogy különféle identitásokkal zsonglőrködjünk, és akárhányszor újra és másképp írjuk le magunkat. Heller Ágnesre azonban nem annyira a zsonglőrködés jellemző, mint inkább a zelfedező, kalandos megélése ennek az újfajta szabadságnak, amelyet a modern kor kínál. „Nem akarom, hogy csak egy énem legyen. Sosem akartam szakemberré válni.” – És mivel egyik énje „ott-most” alakult ki, ám barátai, kötődései az „itt-most”-ba is hívják és várják, ezért New York-i identitásáról az itthoniaknak mesél, ezzel mintegy önmagában is összekötve énjének e két rétegét vagy két személyiségét. Vajon fog-e mesélni budapesti azonosságáról az ott-mostaniaknak? Izgalmas párja lehetne ennek a rekonstrukciónak, nem csak New Yorkot látva budapesti szemmel, de Budapestet is New York-i szemmel – habár e látásmód többszörösen is megjelenik Heller Ágnesnek ebben a könyvében.

„A sors hihetetlen, az ember hihetetlen” – hát legalább kísérletet kell tenni leírására. Heller Ágnes könyvével demonstrálja: New York leírhatatlan, ő maga, a Heller Ágnes nevével jelzett valaki is leírhatatlan, legalábbis teljességükben leírhatatlanok, de írhatók, egymást írják – és Heller Ágnes az identitáskreálás e sajátos módozatára invitálja olvasóit: narratív filozófiájával a nyolcvanas évektől kezdve teljesen új műfajt teremtve, a filozófia új ágát. Amit művel, ha tetszik, dekonstruktív, ha tetszik, „philosopher-response-criticism”, ha tetszik, kreatív leírás. Paul Ricoeur tézise, hogy az vagy, amely történetet meséled magadról, ám ő maga mint a filozófusok többsége, megmarad az elméletnél, nem mond történetet. Nem mondja el, hogy ki ő, nem alkotja meg magát a történetben – legalábbis nem filozófiai értelemben és nem a filozófiáját olvasók számára. Heller Ágnes az első filozófus, aki filozófusként

mesél történetet, aki átlépi a határt a történetről való mesélés, a teoretizálás és a történetmesélés közt. Az első narratív önalkotó filozófus. Nem válik szépíróvá, hanem szép filozófiai íróvá válik: a filozófia és története fogalmait használva mondja el történeteit, egyik szemét Arisztotelészen, Kanton, másikat pedig a jelen történésein, a kortárs szépirodalmon és mindezek folyamatosan megújuló lehetőségein tartva. Filozófiai narráció, de nem tételek vértelen történetesítése, hanem valódi történetek, a filozófiával, a filozófiából elmondva, ezáltal adva új jelentést és új megértéshetőséget régi vagy új fogalmaknak. Sajátossá és sajátosan, egyedien filozófiáivá azáltal válnak Heller Ágnes narratívái, hogy filozófusi emlékezete filozófiai szépirodalmat írat vele: „Az én emlékezetem ’filozófiai’, azaz általános. Emberekre, helyekre tisztán emlékszem, úgyszintén a szokásaimra. De az emberek, helyek és időpontok kereszteződése túl konkrét számomra, hogy megjegyezhető legyen. [...] A másik probléma az emlékezetemmel, hogy csak általánosan és nem konkrétan, nem pontosan jegyzi azokat az érzelmi hullámzásokat, melyeket emberek, idők és események bennem annak idején kiváltottak”. A filozófiai narrátor valahol a szépíró és a filozófiai író közt helyezkedik el: filozófiai szöveget ír, de úgy, mintha szépirodalmat írna. A morálfilozófia például Heller Ágnesnél nem tézisek gyűjteménye, hanem a jó ember leírása, életének elbeszélése. A narratívákban leírható többszörös identitás azonban nem jelent morális pluralitást, pusztán több nyelven való leírhatóságot és több kultúrában vagy több diszciplínában megalkotható azonosságot, ahol éppen a morális azonosság biztosítja, hogy mindvégig ugyanazt a tulajdonnevet viseljük. Mindehhez persze, akár a hajónak, jó szél, jó szerencse is kell, „a jó erkölcsű jó szerencsére is szükség van”, írja Heller Ágnes.

A jó szerencse kívánása igazi súllyal és kellő komolysággal a bányászok és a tengerészek köszöntéseiben jelenik meg: mindkét fajta ember sorsa és élete ki van szolgáltatva előre nem látható események-

nek, a természet vak erőinek. A jó szerencse a szerencsés kalandor jutalma: a nyugati civilizáció maga kalandor civilizáció, a kalandor jó értelmében. Ha az antik görögök nem kezdtek volna el a gondolkodás kalandvágából elődeikhez képest másként gondolkodni, akkor ma nem lenne filozófiánk és nem lenne tudományunk – nem lenne az az élet és az a civilizáció, amelyet ma sajátunknak tartunk, és amelybe beleszületve létrejöttünk. Aki ennek a civilizációnak valódi gyermeke és képviselője kíván lenni, aki hű akar lenni hozzá, az éppen abban hű, hogy nem hű hozzá, legalábbis nem hű, nem teljesen hű az éppen érvényes formákhoz és divatokhoz: abban hűtlen, hogy elhagyja a régi utakat és helyeket, ám hűséges az önmagán túllépés imperatívuszához. Az intellektuális túllépés, a hűséges hűtlenség civilizációnk mozgatója, a görögöknél, Kolumbusznál, Galileinél, vagy akár Einsteinnél, Rortynál, Derridánál – és Heller Ágnesnél, aki megvallja, „[k]alandor lelkem nem tűri a túl sokáig tartó szokások rendszerét. [...] Hivatkoztam erre-arra, de főleg kalandor természetemre. Mindig kell valami újat kezdenem.” Mindig kell valami újat fölfedezni, leírni, új identitást, új filozófiát, új filozófiai írásmódot.

A jó írás nemcsak a kalandról szól, de maga is kaland, ezért meglepetések történnek benne – és nem csak az olvasó számára. Valami olyant rejt, tudatosan elrejtve, vagy inkább az írásban, az írás és íródás törvényszerűségeinek vagy törvényadásának öntudatlanul, az értelmező aktivitására várva rögzülve, valami olyannak kell benne kibontakoznia, amit még nem olvastunk vagy nem gondoltunk el. Heller Ágnes könyvét tehát kettős várakozással olvashatjuk: tanúskodik-e a szöveg a szerző írás közbeni meglepődéséről, és meglepődik-e az olvasó maga is, a szöveget olvasva. (A nagy regényekben és a nagy filozófiai művekben szinte mindenütt, ha nem is előre megjósolható, de felismerhető, hogy a szerző írás közben maga is meglepődik: legalábbis a szöveg hordozza a meglepetés eseményét, amely vagy tudatossá vált a szerzőnél, vagy sem, de a szö-

veg tanúskodik egy olyan kreatív-mentális eseményről, amely megkülönbözteti az előre lefektetett síneken biztosan és kiszámíthatóan robogó mozdonyoktól.) A meglepetés kettős: Heller Ágnes meglepődik az amerikai demokrácia működésének módján, de az olvasó is meglepődéssel olvashatja, ahogy a filozófus felismeri a filozófia működését a világban. Mintha Heller Ágnes, a filozófus meglepődött volna, hogy az, amit számtalanszor elmagyarázott, értelmezett, előadott, ténylegesen működik, és úgy működik, ahogy a fogalmak alapján elvárható. Miért is lepődünk meg, ha a fogalmak hatnak a világban? A tények baja az lenne, ha nem hatnak a fogalmak a világban, vagy az, ha hatnak? És ha a tények pusztán a fogalmak hatásai vagy működései a világban? (Hegel! Wittgenstein!)

Heller Ágnes meglepődik, hogy az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya, annak alapfogalmai működnek, maguktól válnak egyes emberek mindennapi gyakorlatává. Az alkotmány megalkotói, a föderalisták (Hamilton, Jay, Madison), nagyon is tudatában voltak, hogy megalkotnak egy olyan társadalmi-politikai teret vagy mezőt, amelyben az emberiség történelmének legnagyobb és legújabb fogalmait (egyenlőség, szabadság, felelősség, méltóság) teszik kötelezővé, de nem felülről, hanem megértő, mindenki számára elsajátítható és önkéntes együttműködésre felszólító módon: mindenki által megértve, elfogadva és támogatva. Az amerikai alkotmány belülről, személyesen vált és válik minden nap, minden amerikai polgár számára kötelezővé: és ezáltal válnak a legjobb filozófiatörténeti fogalmak aktívvá. (Ezek után mondhatja még valaki, hogy nincs értelme a fogalomelemzésnek? Aki ezt állítja, az egyben azt is mondja, hogy Amerikának és a demokráciának sincs értelme.)

„New Yorkban élek, azóta kezdem lassam megtanulni, érzékelni, mi is az, hogy 'demokratikus' mentalitás. Hogy a demokrácia van olyan nehéz ügy, mint a forradalom.” A forradalom generációja számára a forradalom a halál, bármilyen értelemben is, és bármely színű forradalomról legyen

is szó. A demokrácia viszont generációkon átívelő, lassú, hosszú tanulási folyamat, mely, mint Dewey számtalanszor hangsúlyozza, nagy türelmet igényel azoktól, akik elindultak a „demokrácia távlatai” („democratic vistas” – ahogy Walt Whitman írta) felé. „A filozófia erotikus tevékenység. Ha kivész belőle az erotika, akkor kivész belőle a szellem is”, írja Heller Ágnes, és ez igaz a demokráciáról is. Az amerikai demokrácia erotikus – mert filozófiai. Ezt így nem mondja ki Heller Ágnes, de könyvének ez az egyik fő mondanója. A házasság Nietzsche szerint végtelen beszélgetés, a demokrácia még inkább az. Ezt fedezte föl Heller Ágnes a New York-i ikertornyok elleni támadás utáni hetekben. Álljon itt egy hosszabb idézet erről az élményéről és belátásairól.

„Az emberek ezen a napon nem sétáltak az utcán. Vagy valahova szaladtak, ahol szükség volt rájuk, vagy csoportokba verődve beszélgettek. [...] Olyan lett ez a város, mint egy hatalmas agora. Nyoma sem volt hisztériának, sem ijedségnek. Annál erősebb jelét adták az emberek az amerikai patriotizmusnak. Értékeltek, értelmeztek, politizáltak. [...] A beszélgetéseknek céljuk volt. A város szervezkedett. [...] Az emberek döntöttek el mindent, ők szerveztek meg mindent, ők intéztek mindent. [...] Nem vártak semmit felülről, választott politikusaiktól sem. Hányszor idézték amerikai barátaim az alkotmány intonációját: *We the People*, »Mi, a Nép«, azaz »Mi, a polgárok«

(és nem »mi, a nemzet«), de csak ezekben a napokban értettem meg, hogy ez nem pusztán deklaráció és nem is jogi formula. Nem kötelességgel, de felelősséggel jár. New York polgárai nem a kötelességüket teljesítették ezekben a napokban, hanem felelőségük súlyának tudatában cselekedtek. [...] Amerikában a társadalom erősebb az államnál, s az emberek hisznek az egyéni szabadság és az egyéni felelősség elválaszthatatlanságában. [...] 1944 tett zsidóvá, 1956 magyarrá, 2001 amerikaivá.”

Az amerikai patriotizmus valójában egy új politikai identitás, mely nem etnikumra, nem is nyelvre, nem is történelemre, hanem egyetemes elvekre, az emberi méltóságra, a szabadságra, a felelősségre és a morál lehetőségére épül és épít. Amerikainak lenni annyit jelent, mint egyetemesnek lenni, legalábbis abban a mértékben és módon, ahogy ez emberileg lehetséges. Aki ebben az értelemben amerikai, éljen akár Európában vagy bárhol a világon, az emberiség legjobb általános princípiumait fogadja el az emberi méltóság, szabadság és morál ügyeiben – egyébként azokat az elveket, amelyeket főként Európában találtak ki, csak éppen képtelenek voltak megvalósítani.

Richard Rorty amerikainak tartott mindenkit, aki osztozott az amerikai alapító eszmékben – miközben elismerte minden amerikaiság eredendő európaiságát. Az amerikai alkotmány alapozza meg azt az individualizmust, mely-

nek korábbi amerikai tapasztalata forrása volt ennek az alapirratnak: azt az individualizmust, mely minden morál és minden felelősségvállalás alapja lehet és kell legyen. Felelős és morálisan választó csak szabad egyén lehet. Az egyetemes és legjobb elveket elfogadó egyén hozza létre azt az Amerikát, amely ilyen, felelősséget vállaló, önmagát megszervező, önmagának államot létrehozó és nem az államtól mindent váró individuumokat hoz létre.

Santayana vélte, hogy egy politikai alkotmány és struktúra annyit ér, amilyen polgárokat és egyéneket létrehoz. Heller Ágnesnek a válság nehéz heteiben volt al-

kalma megtapasztalni, hogy milyen individuumokat hozott létre az amerikai alkotmány. Heller Ágnes létrehozta a maga New Yorkját és Amerikáját – és az amerikai New York létrehozta a maga amerikai-New York-i Heller Ágnesét. Ennek az országnak, ennek a városnak, ennek az eszmének és főként ennek az individuumnak Európába és Európában is el kellene jönnie.

Heller Ágnes (2008): *New York-nosztalgia*. Jelenkor, Pécs.

Boros János

Pécsi Tudományegyetem, BTK,
Filozófia Tanszék

A Gondolat Kiadó könyveiből